

Főnév-melléknév konverzió magyar háziállatok megnevezésében*

1. Bevezető

Noha a leíró nyelvtan meghatározása szerint a magyar nyelvben az egyetlen jellemzően fokozható szófaj a melléknév, alighanem mindannyian találkoztunk már, akár alkalmi szóalkotásként, olyan alakokkal, amelyek alapszófaja főnév, ennek ellenére közép- vagy felsőfokjellel, illetve fok-mérték határozóval voltak ellátva (amely utóbbi jellemzően szintén a melléknévek, illetve az igék bővítménye lehet). Vegyük szemügyre a következő példákat (a fokozott főnevek félkövérrel vannak szedve; az első három beszélt nyelvi gyűjtésből, a másik kettő írott szövegből származik):

1. Ha olyan időszakban jönnék, ami ilyen **turistább** időszak, akkor én annyi mindent megnéznék ám Pécsen.
2. Erre megyünk, mert ez **irányabban** van.
3. Még **nagyon Pál** van egy pár napig.
4. Az út borítása homokról aszfaltra változik, bal-jobb sikkánnal érkezünk meg Kővágóörsre, egyik ház **palotább**, mint a másik.
5. 100% gyümölcs, sőt még a gyümölcsnél is **gyümölcsebb**.

Noha elsöre meglepőnek tűnhet, fokozott, illetve fok-mérték határozóval ellátott, főnévi alapszófajú lexémák, amint láthatjuk, előfordulnak a magyar nyelvben. A főnév > melléknév típusú szófajváltás az eddigi megfigyelések szerint az egyik leggyakoribb és a legproduktívabb a magyar nyelvben, legyen szó alkalmi (aktuális) vagy lexikai (lexikális) szófajváltásról (D. Máta 2004; Kiefer 2005; Solyom 2013) – noha a szakirodalom nem tér ki részletesen arra, hogy mely esetek tekinthetők valóban szófajváltásnak, és milyen kritériumok alapján. A „szófajváltás” terminus minden esetben a képző nélküli szófajváltást, tehát a konverziót jelenti, amelynek során a kiinduló lexéma hangalakja nem változik meg (Kiefer 2005: 51).

A dolgozat a főnév > melléknév irányú szófajváltást vizsgálja. Kiinduló hipotézisem szerint a főnév > melléknév típusú szófajváltás a magyarban egyfelől metonimikus, másfelől metaforikus kiterjesztés eredménye. Az előbbi elsősorban a lexikai, míg az utóbbi az alkalmi szófajváltásban játszik nagyobb szerepet. Az általam vizsgált anyagot internetes, személyes, illetve sajtóregiszterből származó, írott nyelvi példák szolgáltatják, ezen belül is a főnevek egy sajátos csoportja: a háziállat-megnevezések, amelyeknek négyféle melléknévesült alakját a Google keresőprogram segítségével gyűjtöttem össze, és a kiterjesztés típusa szerint elemeztem.

A dolgozat fölépítése a következő. A 2. részben röviden áttekintem általában a konverzióról, különösen a főnév > melléknév szófajváltásról alkotott elképzeléseket és a magyar nyelvre alkalmazott magyarázatokat. A 3. részben a metonímiának és a metaforának a konverzióban betöltött szerepét tárgyalom. A 4. részben a kutatáshoz fölhasznált anyagot és módszert mutatom be, míg az 5. szakaszban az így kapott eredményeket tekintem át. Végül a 6. részben röviden összefoglalom a főbb elképzeléseket és eredményeket.

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani Tolcsvai Nagy Gábornak a segítségéért és az észrevételeiért.

2. A szófajváltás (konverzió) jelenségéről

A szófajváltás a szóalkotási módok egy típusa, amelynek során a lexéma úgy jut új jelentéshez és grammatikai sajátosságokhoz, hogy fonológiai alakja mindeközben nem változik meg (Dirven 1999; D. Mátai 2004; Kiefer 2005; Ungerer 2007). A nemzetközi szakirodalom a jelenséget konverzió néven tárgyalja; egyes szerzők ide sorolnak bizonyos derivációval keletkezett alakokat is, szűkebb értelemben azonban a konverzió azonos az alaki változás nélküli szófajváltással (D. Mátai 2004: 46). A dolgot további részében „konverzió” alatt ezt a szűkebb értelmezést értem, és a „szó-fajváltás” terminussal kölcsönösen szinonimaként fogom kezelni.

Hogyan kerülhet át egy szó egy másik szófajba formai változás nélkül? Már ez a kérdésfelvetés sem problémamentes, hiszen ezzel kimondtuk, hogy az adott lexéma egy másik lexémacsoport tagjává vált, ha csak alkalmilag is. A formalista elemzések szerint ezzel szemben nem egészen erről van szó. A szófajváltást zérómorfémás derivációként kezelik; az eredeti tőhöz járuló affixum e szerint az elképzelés szerint testetlen elem, csupán szemantikai műveletek végrehajtására alkalmas (Ungerer 2007: 664; Högnadóttir 2010: iii).

Az elmélet problémáinak illusztrálására nézzük a következő, személyes gyűjtésből származó, angol nyelvű példát:

I hope Zagreb is 2015 enough for paying tickets with credit card.

‘Remélem, Zágráb **elég 2015** ahhoz, hogy bankkártyával lehessen fizetni a jegyekért.’

Ha intuitíve közelítjük meg, kiindulhatunk a ’2015’ jelentéseiből, illetve a hozzátartozó fogalmi keret elemeiből, amelyek a beszélő világról való tudásának az eredményei; emellett a kontextust is figyelembe kell vennünk. A beszélő egy belga turista volt, aki elvárását fogalmazott meg egy horvátországi utazásával kapcsolatban. Egy nyugat-európai számára a ’2015’ keretbe beletartozhatnak egyes körülmények, így például a bankkártyával való fizetés lehetősége. Amennyiben Zágráb nem felel meg ennek az elvárásnak, a beszélő elgondolása szerint mintegy a múltban létezik, nem vág egybe a ’2015’ aktuális kognitív modelljével.

A zérómorféma-elmélet több szempontból is problematikus. Egyrészt a föltételezett morféma előre nem kiszámítható, következtelen poliszémája, másrészt a zérómorféma létezésének igazolhatatlansága miatt. Az egyik legfőbb probléma azonban a szófajváltás motivációjának a hiánya. A főnti példában a 2015 szintaktikai melléknévként viselkedik, így alkalmilag szófajt vált, méghozzá egy olyan zérómorféma segítségével, amely kizárólag az adott szó szófajának megváltoztatására alkalmas. Ezzel a megállapítással azonban csupán leírtuk a jelenséget, és nem magyaráztuk meg sem a motivációját, sem a funkcióját.

Milyen folyamatok motiválhatják tehát a főnév > melléknév szófajváltást? Ahogyan a főnevekkel tipikusan entitásokat, dolgokat jelölünk, úgy a melléknemekkel tulajdonságokat; ha a főnevekkel túlnyomórészt dolgokra hivatkozunk, úgy a melléknemek a hozzájuk kapcsolódó dolog képét új tulajdonságokkal látják el. Hogyan kapcsolható össze ez a két kategória, és főleg hogyan lehetséges, hogy a tipikusan dolgokat jelölő lexéma tulajdonságot jelölő lexémaként viselkedik, mind szemantikai, mind szintaktikai szempontból? Kiefer Ferenc érvelése szerint az egyes entitások „entitásságának” foka nem mérhető és nem hasonlítható össze egy másik entitásával,² bizonyos tulajdonságai azonban igen. Amikor egy főnév, eleinte alkalmilag, melléknévvé alakul, valójában a szóval eredetileg jelölt entitás helyébe bizonyos jellegzetes, az entitással mentálisan összekapcsolt tulajdonságok együttese lép. Kiefer abból indul ki, hogy a magyar nyelvben a főnevek és a melléknemek között nincsen jelentős morfológiai eltérés, éppen ezért a melléknévi toldalékokat viselő főnévi lexémák valójában aktuálisan melléknemek (Kiefer 2005: 53).

² Amint azt látni fogjuk, ez a megállapítás megkérdőjelezhető – az entitások egésze véleményem szerint összemérhető annak alapján, hogy mennyire felelnek meg az adott idealizált kognitív modellnek.

3. A metafora és a metonímia szerepe a szófajváltásban

A szófajváltást a kognitív nyelvészek közül számosan metonimikus folyamatok eredményének tekintik. Doris Schönefeld megfogalmazása szerint a metonimikus jelentésátvitel során az eredeti szófaji kategória egyik tagját arra használjuk, hogy egy vele sematikus kapcsolatban álló, más szófajú elemre vagy szerkezetre hivatkozzunk. Ez a folyamat egyazon tartományon belül játszódik le, ez különbözteti meg a metaforikus jelentésátviteltől (Schönefeld 2005: 147).

Friedrich Ungerer a szóalkotást a poliszemiához hasonló szemantikai kiterjesztésként értelmezi, azzal a különbséggel, hogy szóalkotásnál új jelentésű elemek járulnak az eredeti lexémához (Ungerer 2007: 652–3). A konverzió ebből a szempontból szélsőséges esetnek számít, hiszen a fonológiai forma változatlan marad, a forma-jelentés ikonicitás nem érvényesül, a szintaktikai környezet, illetve a szó valenciaviszonyai viszont észrevehetően megváltoznak. Ungerer a szófajváltás sajátos esetében egy forrás- és egy céltartományt tartalmazó nyelvi folyamatstruktúráról beszél (Ungerer 2007: 664). Ungerer számos példát fűlhoz az eseményképzés-szerkezetből kiinduló szófajváltásra. Az AKCIÓ sémában gyökerező metonimikus szófajváltásra példa a *He was fishing pearls* 'Gyöngyökre halászott' mondat, amely esetben a gyűjtés módjára fókuszálunk, így a *fishing* 'halászott' főnévből képződött ige jelentése nagyjából 'úgy gyűjt, mint a halakat szokás' (Ungerer 2007: 665).

Marcin Kuczok már nem csupán a metonímiát, de a metaforát is motiváló erőként értelmezi, amikor a szófajváltás lehetséges háttérfolyamatait tárgyalja. Véleménye szerint a konverzió gyakran metafora és metonímia összjátékának az eredménye, amelyet metaftonímiának nevez. Kuczok a lexicai szintű metaftonímiára többek közt a következő mondatot hozza föl példának (Kuczok 2011: 8):

He fathered the plan of improving the state of local roads.
'Ő volt a helyi utak állagának javítására kidolgozott terv atyja.'

Kuczok elemzése szerint ebben az esetben nem csupán a főnti szerzők által is leírt AZ ÁGENS AZ ESEMÉNY HELYETT metonímia van jelen, hanem a LÉTREHOZÓ SZÜLŐ metafora is: a *father* ('apa') a terv kiötlőjét nevezi meg. A metaftonímia azonban konceptuális szinten is létrejöhet – ebben az esetben a metonimikus leképezés nem önállóan, hanem a metaforizáció folyamatával összefonódva történik, amint azt a következő mondat szemlélteti (Kuczok 2011: 10):

We used to ape the teacher's southern accent.
'Annak idején majmoltuk a tanár déli kiejtését.'

Az *ape* 'majmol' ige ebben az esetben működésképtelen az őt alátámasztó metafora nélkül, amely szerint AZ ÁLLAT EMBER. Noha föl lehet hozni példákat az ellenkezőjére (pl. egy majom majmol valamit), a főnti mondatban egyértelműen metafora és metonímia összefonódásáról van szó. Láthatjuk tehát, hogy a szófajváltás metonimikus folyamatait gyakran megelőzi metaforikus jelentésátvitel is.

A főnév > melléknév szófajváltás ellenben a legjelentősebb tendenciák közé tartozik, mind a diakroniában, mind a mai magyar nyelvben (D. Máta 2004: 51).

3.1. A szófajváltás mint metonimikus és metaforikus kategóriakiterjesztés

A klasszikus fogalmimetafora-elmélet egyik régi kritikája, hogy a forrás- és a céltartomány közötti megfeleltetéseket nem különbözteti meg relevancia szempontjából; nem teszi világossá, hogy mi motiválja az aktuálisan kiválasztott jelentésű elemek kölcsönös kidolgozását. Ennek kiküszöbölésére dolgozta ki Kövecses Zoltán a metafora jelentésfókuszon alapuló elméletét, amelyet a standard fogalmimetafora-elmélet egy változataként kezel (Kövecses 2009: 274–7). Az elmélet lényege, hogy irányítottan modellezi a jelentéstartományok összekapcsolódását. A metafora megképzésekor egy adott forrástartománnyal társított jelentésfókusz automatikusan leképeződik a céltartományra (Kövecses 2005b).

Kövecses a fogalmimetafora-elmélet klasszikus példamondata, az *Ez a sebész egy hentes* segítségével illusztrálja elméletét. „A jelentésfókuszon alapuló elméletben a kategória mint egész

és a kategória jellemzője mint rész között metonimikus kapcsolat áll fenn. Az ilyen esetekben érvényes metonímia a következőképp adható meg: A KATEGÓRIA A KATEGÓRIA JELLEMZŐJE HELYETT, amely a KATEGÓRIA-ÉS-JELLEMZŐJE fogalmi keretére épül” (Kövecses 2009: 275). A jelentésfókuszon alapuló metaforaelmélet tehát a metafora alapvetően metonimikus eredetére épít, rész-egész viszonyt föltételezve.

De melyek azok a jelentésfókuszok, amelyeket Kövecses szerint „automatikusan” társítunk egy bizonyos forrástartománnyal, és hogyan működik az előtér-háttér kialakítása? Kövecses elmélete erre nem ad magyarázatot. Léteznek természetesen esetek, ahol a begyakorlottság automatikussá teszi a forrás- és a céltartomány közötti megfeleltetéseket, illetve a kidolgozást, ezáltal korlátozza is a forrástartomány kiterjesztésének a lehetőségeit. Kérdés, hogy amikor a folyamat automatikussá válik, nem csúsztunk-e át a poliszémia területére; hiszen egy adott forrás- és céltartomány közötti automatikus, begyakorlott megfeleltetés azt eredményezheti, hogy a megfelelő kontextusban a forrástartományt jelölő lemma metaforikus jelentéséhez kisebb kognitív erőfeszítéssel férünk hozzá, mint egy alkalmi metafora esetében. A poliszémia jelensége mögött ugyanis gyakran metafora és metonímia áll motivációként (l. pl. Bartsch 2001; Hamann 2011).³

Maradjunk egyelőre az aktuális megfeleltetéseknél és a jelentésfókusz motivációjánál. Leonard Talmy megállapítása szerint egy adott beszédhelyzetben a figyelem megoszlása nem egyenletes: a nyelvi formák valamilyen mintázat szerint irányítják a befogadó figyelmét a referenciális jelenetben. A jelenet egyes elemei előtérbe kerülnek, míg mások háttérben maradnak (Talmy 2000: 258–9). Az előtérbe kerülő elemek nyalábja az ablak (window), a háttérben maradóké a hézag (gap). Az ablak-hézag mintázatokat Talmy kontextusfüggőként határozza meg, egy jelenetet többféle mintázat szerint is fölsozhatunk, sőt egy szekvenciális jelenetben akár több eltérő mintázat is kialakulhat időben egymás után, különböző kombinációkat hozva létre. A folyamatot Talmy összefoglaló néven a „figyelem ablakolásának” (windowing of attention) nevezte (Talmy 1999: 235–7). A metafora esetében az ablakolás azt jelenti, hogy az adott forrástartomány jelentésmátrixából nem mindig ugyanazok az elemek választódnak ki, hanem a referenciális eseményszerkezettől függően változhatnak – sőt, ugyanabban a beszédhelyzetben akár többféle jelentésem-kombinációval is számolhatunk.

A figyelem irányításában kulcsszerep jut a relevanciának. A relevanciaelmélet szerint az emberi kogníció és kommunikáció alapvető jellemzője, hogy a környezet által szolgáltatott információk közül azokra fókuszáljuk a figyelmünket, amelyek a leginkább relevánsnak tűnnek számunkra. Sperber és Wilson ebből kiindulva a relevancia maximalizálásának ösztönzéséről beszél, amely fontos szerepet tölt be a beszédprodukción és -feldolgozásban. Eszerint a beszédfeldolgozás során mindig a legkisebb ellenállás irányába megyünk, amelyet elsősorban a kontextus határoz meg (Sperber–Wilson 2008: 613). Ha azt mondjuk, *János egy oroszlán*, akkor a forrástartománynak azokat az elemeket fogjuk a földolgozás során figyelembe venni, amelyek az addigi információk alapján a lehető legkönnyebben lesznek értelmezhetők – azaz nem föltételezzük, hogy János a szavannán él, növényevőkre vadászik, sörénye és karmai vannak, stb.

Nézzük most a kiterjesztés természetére vonatkozó elképzeléseket. Glucksberg és Keysar a metaforát olyan kategorizációs aktusként írják le, amelynek során egy entitást egy kategóriához rendelünk hozzá, amely kategóriát egy másik ugyanebbe kategóriába tartozó entitás példáz vagy képvisel (Glucksberg–Keysar 1993). *Az Ez a sebész egy hentes* példában a sebész egy fogalmilag magasabb szintű kategóriához rendeltem hozzá, amelyet a hentes mint a kategória egy tagja képvisel – a kiterjesztés tehát metonimikus. Kövecses megállapítása szerint a ’hentes’ a személyek egy olyan csoportját reprezentálja, akik durva, elnagyolt munkát végeznek (egy sebészhez képest); ez tehát a ’hentes’ által képviselt aktuális kategória. Ezt a jelentést azáltal vagyok képes „előállítani”, hogy a szóban forgó sebészt hozzárendelem a „kontárság” kategóriájához, amelyet a HENTES fogalma példáz vagy tipizál (Kövecses 2009: 276–7).

Glucksberg és Keysar nyomán, a relevanciaelmélet fölhasználásával Tendahl és Gibbs a metaforák mögött online létrehozott ad hoc kategóriákat föltételeznek, amelyeket a forrástartomány

³ Ahogy az általam gyűjtött példákon látni fogjuk, gyakoriak az olyan esetek, amikor a metaforikus eredet transzparens, a szót azonban poliszémként kezelhetjük, mivel a forrás- és a céltartomány közötti megfeleltetések egységesek és begyakorlottak.

konceptuális jelentésének bővítésével, szűkítésével vagy egyidejű szűkítésével-bővítésével hozunk létre – ha megfigyeljük, ilyen ad hoc kategória szerepel a fenti példában is (noha sem Glucksberg és Keysar, sem Kövecses nem szentelnek figyelmet a relevanciaelméletnek). Az ad hoc kategóriát az eredeti lexikális konceptus által tartalmazott enciklopedikus és logikai tudásunk segítségével hozzuk létre. Az eredeti lexéma bizonyos, az adott kontextusban releváns jelentéselemei előtérbe kerülnek, és egy új, addig nem létező kategóriát képeznek, amelyet formailag azonban az eredeti lexéma jelöl (Tendahl–Gibbs 2008: 1832–3).

Hogyan hasznosíthatók a fent bemutatott elméletek a főnév > melléknév szófajváltás folyamatainak magyarázatában? Nézzük, milyen különbségek lehetnek a lexikális, illetve az aktuális konverzió között.

6. SAGA a sípályák **LEGÁLLATABB** síruhája!!!
7. Biztos **nagyon birka** vagyok, de nem tudom, hogy kell keresni a kutatót.
8. A hangzás még nem a **legtigrisebb**, kicsit száraz, mondhatni vérszegény, a dobok csúnyán kiugranak az összképből, a gitárok nem agyszaggatóan metalosak, inkább gótikusan rockosak.
9. Következő évben ismét úszni jártunk az iskolával, én **delfinebb**, kopolyúsabb, vakmerőbb voltam összes társamnál – végül a tanár eltanácsolt a tanfolyamról, állítólag demoralizáltam a társaságot.

Ahogy azt Kiefer elméletének tárgyalásakor láthattuk, a főnév > melléknév konverzió esetében, amennyiben a főnévi lexémát melléknévi jellel látjuk el, a melléknév fokozása a jelölt tulajdonság intenzívebb meglétére utal, hiszen az egyes entitások entitásságát nem lehet összehasonlítani. Noha ezzel a megállapítással az aktuális konverziók esetében nem értek egyet (l. 5.3. rész), a lexikalizálódott esetekben helytállónak tűnik. Mivel itt a kategóriakiterjesztés már elsáncolódott, a főnév által jelölt tulajdonság és a főnév közötti szemantikai kapcsolat könnyen hozzáférhető a beszélő számára. Ez a kapcsolat metaforikus alapú, amennyiben az eredeti lexéma esetében már megtörtént az először alkalmi, majd állandósuló jelentéskiterjesztés: a 7. példamondatban szereplő *nagyon birka vagyok* kifejezésben a *birka* azért válhatott melléknévvé, mert a *birka* főnév egyes jelentéselemei, például a hiszékenységre vagy a tömeges viselkedésre való hajlam előtérbe kerültek, amikor a szót metaforikusan emberre alkalmazzák. A lexikális főnév > melléknév szófajváltásnál tehát az esetek nagy részében olyan főnevekről lesz szó, amelyek prototipikusan jelölhetnek bizonyos prominens tulajdonságokat vagy tulajdonságcsoportokat, hozzáadva a Sperber és Wilson által föltételezett járulékos stilisztikai hatást (Sperber–Wilson 2008: 617). Sok állatnév is ezek közé a szófaját váltott lexémák közé tartozik – elég, ha csak az itt nem szerepeltetett *disznó*, *kutya*, *szamár*, *tetű* stb. jelölőkre gondolunk.

Az általam fölhozott példák között akadnak prototipikusak és kevésbé prototipikusak. A *legbirkább* kifejezésre közel 16000, a *legállatábbra* 4570 találatot kaptam szó szerinti Google-kereséssel, ami arra mutat, hogy ezek nem csupán alkalmi szófajváltás eredményei, hanem bizonyos rendszerességgel használják őket. Ezzel szemben a 9. példában szereplő *delfinebb* mindössze egyetlen találatot mutatott, ami azt jelzi, hogy ez a melléknév erősen a szófajváltási spektrum „alkalmi” végénél helyezkedik el. Az állatnevek között akadnak olyanok, amelyek erősebben elsáncoltak mint melléknév, így könnyen előhívhatók, és magas példánygyakoriságot mutatnak.

Az alkalmi szófajváltásnál ezzel szemben nem beszélhetünk egyetlen prominens jelentés-elemről, amely olyannyira begyakorlott lenne, hogy metonimikus helyettesítéssel melléknévvé alakítsa a főnevet. Figyeljük meg a 10. és 11. példákat:

10. Pedig errefelé lehet a titok nyitja: Dietrich a kellenénél **„tyúkabb”** volt szerepeihez, ugyanakkor nem illett ezekhez az ő másfajta méltósága sem.
11. hogy olcsóbb-e, a franc se tudja, ám hogy **tyúkabb**, mint amit a „mai sarki ABC”-ben, azaz a hipermarketekben árulnak, az tuti.

Mindkét mondatban szerepel a *tyúkabb* kifejezés, a *tyúk* főnév más-más jelentéselemeit hozva előtérbe. A 11. esetben – a szöveg egyébiránt a házi tyúktartással foglalkozott – a „tyúkság” a tojás

egy bizonyos tulajdonsága lesz, azaz létezik a „tyúk tojás”, amely nem azonos a *tyúktojással*, vagyis a tyúk által tojt tojással – hiszen ennek a kritériumnak a „mai sarki ABC-ben” árult tojás is megfelel. A „tyúk által tojtás” tehát ebben az esetben egyéb tulajdonságokkal egészül ki, nevezetesen olyan, a szövegben nem explikált, de a kommunikáló felek által ismert előfeltevésekkel, mint a természetesség, egészségesség, illetve a tojást tojó állat életminőségének a magas színvonal.

Ezzel szemben a 10. példában szereplő *tyúkabb*, amellyel Marlene Dietrich színésznőt jelölik, prototipikus eleme a „tulajdonságot jelölő állatnév” kategóriának, amelybe a már említett *birka*, *sza-már*, *tigris* stb. is tartoznak. Ha végiggondoljuk a *tyúk* főnév metaforikus használatát, egyértelművé válik, hogy az állatnévvel bizonyos specifikus tulajdonságokkal rendelkező emberi személyeket, tudniillik nem túl okos nőket szoktak pejoratív módon megnevezni. Itt tehát ismét csak arról van szó, hogy az adott állatnév az általa jelölt állathoz gyakran társított tulajdonságot vagy inkább tulajdonságcsoportot jelölő nyelvi elem helyére kerül.

Nézzük meg ismét Kiefer azon megállapítását, amely szerint az entitások entitássága nem összemérhető. Noha a lexikális konverzió esetében ez alighanem teljesen igaz, az aktuális szófajváltások esetében nem lehet kizárni, hogy nem tulajdonságok, hanem prototípusok összemérése történik – amelyet lehet ugyan tulajdonságnyalábokkal magyarázni, ezek azonban annyira összetettek és komplexek, hogy az általuk meghatározott entitás lényegét alkotják. Vegyük az 5. példamondatot: *100% gyümölcs, sőt még a gyümölcsnél is gyümölcsőbb*. Fölmerül a kérdés, hogy miért kerül a jelző helyére a *gyümölcsőbb* fokozott főnév, amikor létezik emellett a *gyümölcsösebb* is. Itt fokozati különbségről lehet szó, amely a főnév és a melléknév szófaji jellegzetességeit használja ki bizonyos stilisztikai hatások erősítése érdekében. Míg ugyanis a melléknév egy adott entitáshoz társított tulajdonságot jelöl, addig a főnév magát az adott entitást jelöli. Ha valami *gyümölcsösebb* valami másnál, az kétségtelenül azt jelenti, hogy a GYÜMÖLCS bizonyos tulajdonságaival rendelkezik. Ha *gyümölcsőbb*, akkor viszont nem csupán egyes tulajdonságokról van szó, hanem magának a GYÜMÖLCS-nek a prototipikus jelentés-összetevőiről – mindarról, ami a gyümölcsöt gyümölcsös teszi. Éppen ezért nem lehet azonosságot föltételezni a testes morfémával jelölt képzett alak, illetve az aktuális konverzió átesett, a főnévi formát megtartott alak között. Hangalak és jelentés motiváltsága tehát ebben az esetben is érvényesül. Hasonló folyamatnak lehetünk tanúi a 4. példában szereplő *egyik ház palotább, mint a másik szerkezetnél* is: nem csupán a PALOTA egyes tulajdonságai lesznek jellemzők a házakra, hanem arról van szó, hogy ezek a házak paloták.

Nézzük meg végül az 1. példamondatot: *Ha olyan időszakban jönnénk, ami ilyen turistább időszak, akkor én annyi mindent megnéznék ám Pécsen*. Itt nem egyszerűen összehasonlításról van szó, mint a *gyümölcsőbb a gyümölcsnél* esetében, hanem összetett folyamatról, amelynek során a melléknévvé alakult főnév által eredetileg jelölt entitás egy idealizált kognitív modell részeként funkcionál, ezáltal pedig a modell bizonyos más elemei kerülnek előtérbe, és választódnak ki mint a lexéma aktuális jelentése. Az 'idegen helyre kedvtelésből ellátogató személy' egy olyan séma elemeként működik, amelybe a világról való tudásunk alapján beletartozik a 'zsúfoltság' is – tudniillik a turisták által gyakran látogatott városok gyakran zsúfoltak. De itt nem pusztán erről van szó: a középfok jele jelölheti emellett a turisták nagyobb számát is, azaz utalhat arra, hogy a zsúfolt időszakokban több jelenik meg a főnév által jelölt entitásból.

A vázlatosság ellenére a fenti példákból is látható, hogy a főnév > melléknév konverziót nem lehet egyféle mentális művelet segítségével maradéktalanul megmagyarázni. Hipotézisem a következő: a metonimikus jelentéskiterjesztés és a metaforizáció együttesen játszik szerepet a szófajváltási folyamatban, méghozzá egyes jelentéselemek kiemelése és előtérbe állítása révén, amelyek ezáltal egy új, kiterjesztett átmeneti kategóriát hoznak létre.

4. Anyag és módszer

A dolgozat további részében a konverzió lehetséges háttérfolyamatait, motivációit vizsgálom a fent vázolt metaforaelméletek alapján, a főnevek egy speciális csoportján: háziállat-megnevezéseken. Választásom több okból esett erre a csoportra. Először is: mivel a konverzió jelenségét pusztán morfológiai és szintaktikai jegyek alapján nagyon nehéz egy korpuszon belül kutatni, ezért olyan szó-

csoportra volt szükségem, amelyen belül könnyen alkalmazhatók célzott keresést. Másrészt: amint láthattuk, az antropomorfizációra való hajlam miatt az állatmegnevezések között számos olyan akad, amelyik tendenciát mutat a melléknevesülésre, legyen szó alkalmi vagy állandósult szófajváltásról. Harmadrészt: mivel a háziállatok már régóta együtt élnek az emberrel, külsejük, viselkedésük könnyen megfigyelhető és azonosítható, így valószínűnek tartom, hogy jelentésszerkezetük egyes elemei metaforikus kiterjesztés alapjául szolgálhatnak.

Mivel a dolgozatban elsősorban a típusokat akartam megvizsgálni, statisztika készítése nem volt célom, ezért táblázatba gyűjtöttem a köznyelvben is használatos háziállatneveket,⁴ és olyan szintaktikai környezetbe helyeztem őket, amelyek megmutatják, hogy egy bizonyos adat aktuálisan melléknévi szerepet vett-e föl, vagy sem. A táblázat a következőképpen épült föl:

1. táblázat. A találatok csoportosítása

	-bb	leg-bb	nagyon	eléggé
bárány				
bika				
birka				

Az adatgyűjtést a Google internetes keresőprogrammal végeztem: a táblázatban szereplő szókapcsolatokra, illetve jellel ellátott szavakra kerestem rá, szó szerinti egyezésekre szűkítve a találatokat („bárányabb”, „legbárányabb”, „nagyon bárány”, ill. „eléggé bárány”). Az így kapott adatokból kiszűrtem a többszöri előfordulásokat, és azokat tartottam csak meg, amelyek különböző, egymással nem összefüggő szövegekből származtak. A nagyobb részt személyes, kisebb részt sajtónyelvből származó szövegek helyesírását (egybe- és különírás, központozás stb.) megtartottam, csupán a hiányzó szóközöket pótoltam, ahol kellett, illetve ha túl hosszú volt a szöveg, és az adatról nem szolgáltatott plusz információt, az elejét, illetve a végét elhagytam. A vizsgált kifejezést minden esetben teljes tagmondatban közlöm, ha szükséges, a közvetlen szöveggörnyezettel együtt.

5. Eredmények: a tulajdonságnyalábok típusai

Már az első, felületes áttekintéskor is föltűnt, hogy a forrástartományok jelentésszerkezetéből nem minden esetben ugyanazok az elemek kerülnek előtérbe, és válnak a kiterjesztett kategória alapjává. Ellenkezőleg: nagyon is változatos volt, hogy milyen tulajdonságok alapján hoztuk létre a metaforikus kiterjesztéseket. Az egyes elemek tulajdonságnyalábjai többé-kevésbé jól meghatározható csoportokat alkottak. Ezek a csoportok pedig a legtöbb esetben legalább részben egybevágtak egy-egy állatmegnevezéssel – noha bőven akadt olyan lemma is, amely többféle csoportban is szerepelt.

A kiterjesztett kategória alapjául szolgáló jelentéselemek alapján a következő csoportokat alakítottam ki:

- külső tulajdonságok: a) alak, forma, szín; b) testi képességek (erőnlét, gyorsaság stb.); c) kor; d) íz/állag
- belső tulajdonságok: a) értelmi képességek; b) viselkedés (agresszió, szelídség, szokások stb.)
- általános (legjobb példányon alapuló)

Az egyes csoportok között előfordul átfedés, illetve olyan esetek is akadnak, amelyek esetében gyakorlatilag nem lehet eldönteni, hogy pontosan hová sorolhatók be. Amikor egy adott példát egy bizonyos csoport tagjaként tárgyalok, ha szükséges, kitérek arra, hogy miért tekinthető egy másik

⁴ A jelenlegi gyűjtésben nem szerepelnek a *disznó*, *kutya* és *szamár* szavak, mivel ezek mind az ÉKsz., mind az ÉrtSz. szerint kétfajának számítanak, azaz itt már nem konverzióról, hanem egyértelműen poliszémiaőról van szó.

kategória tagjának is; a többi esetben pedig igyekszem egyértelmű, prototipikus példákkal szemléltetni az adott csoport működését.

5.1. Külső tulajdonságok

5.1.1. Alak, forma

Ebbe a csoportba azokat az előfordulásokat soroltam, amelyek esetében a forrástartomány alapját az adott állat külseje képezte. A környezetünkben élő lények egyik legkönnyebben megfigyelhető vonása a külső megjelenésük: testük formája, méretük, színük stb. Az alak, azaz a Gestalt kulcssze-repet játszik a kategorizációban is: az egyes kategóriák központi példányának általában jól meghatározható körvonala, mérete és többnyire színe van. A kiterjesztés történhet az alak egésze vagy annak egy része alapján is.

Az alábbi két példa közül az első egy gasztronómiai oldalon olvasható, amelyen a receptet illusztráló képen különböző kiegészítővel csibe alakúra formált főtt tojások sorakoztak, a második pedig egy malacpersely alakú műanyag elosztóegység kísérőszövegeként volt olvasható:

Ez aztán *nagyon csibe!*

A *legmalacabb* hálózati elosztó, amit valaha láttál

Az első mondatban az alak egésze szolgál a metafora alapjául. A második példa kicsit bonyolultabb. A malac orrát gyakran hasonlítják össze a konnektornal, így eleve aligha véletlen egy ilyen elosztó kialakítása. A felsőfokban álló főnév azt jelzi, hogy az elosztónak nem csupán a kimenete (tehát egy része) hasonlít a malac orrára (tehát egy részére), de az egésznek a kialakítása a malac egész testére. Itt tehát a figura teljessége indokolja a felsőfok használatát.

A következő példában a céltartomány az emberi test:

Melleidet hol hagytad? :D így *eléggé tyúk* tested van bocs :/

A képen nekem van a legnagyobb lábam, attól *libább*, ugye?

Az első példában a *tyúk test* a lapos melleket jelenti a nőnél. Noha a pontos indokot nem tudtam megállapítani, elképzelésem szerint arról lehet szó, hogy a tyúk mint gyenge, a csirkénél öregebb állat egy testileg gyenge, azaz sovány, öreges testet jelöl. Mivel a nőkre egyébként is használnak baromfimetáforákat (*pipi, liba* stb.), a *tyúk* itt implicite idősebb, azaz a közhiedelem szerint lapos mellű nőre vonatkozhat. A második példában a metafora az emberi láb nagyságát szemlélteti. Egyrészt a *liba* lábának az általunk lábfejként azonosított része relatíve nagy a lábszárhoz képest, másrészt a lúdtalpat juttathatja eszünkbe, ami a standardtól eltérő, tehát nem megfelelő formájú lábfejet jelöl.

A *tyúkkal* ellentétben a *tehén* a 'kövér, elhízott nő' kategória megnevezéseként van jelen, és az általam talált adatokból kiindulva csakis nőkre vonatkozik:

Még jó hogy azt a 90 napos marhaságot abba hagytad. Ha csak egyetlen példát is láttam volna, valaha aki ezzel a kúrával hosszútávra karcúsodott volna, akkor azt mondom OK. De csak egyre *tehebb* lett mindenki, aki csinálta.

Érdekes módon az *öszvér* szó jelzői használata esetében, noha arra számítottam, hogy elsősorban a „makacsság” fog megjelenni mint kiterjesztett kategória, erre nem találtam példát. Az adatok az öszvért mint kevert fajú, lóra is és számára is hasonlító állatot használták föl a kiterjesztés alapjaként (itt az *öszvérmegoldás* juthat eszünkbe):

ennél *öszvérebb* elbaszottabb és idétlenebb autót még nem láttam mint az a frido... olyan, mint egy mini és egy busz droid gyermeke

Az igen ritka (egyetlen példával rendelkező) színelapú kiterjesztés található meg az alábbi mondatban:

mert akkor lehet hogy én is nekikezdenék [a festésnek] mert nem hagyhatom, hogy rohadjon a kaszni... igaz *elégge boci* kinézete lesz (foltos)... De mivel pár hét és megy rá az első GTi lökös ami ugye fekete... így tarka-barka lesz a gép

Itt kell szólnom egy különleges csoportról: az összetett szavakról, amelyekben az állatmegnevezés a jelzői előtag. Ezeket az előtagokat utótagjuktól elválasztva fokozták – tehát arról van szó, hogy az adott utótaggal jelölt dolog nem csupán hasonlít az állat külsejére, hanem az adott állatra hasonlító dolgok központi, illetve nem periferikus példánya. Az egyértelműség kedvéért nézzünk két példát:

boldogan vette át az érmet és a plüssajándékát a legfeketébb kiscica, a legcsillogóbb tündér, a legbátrabb kalóz, a *legbárányabb* felhő és a legcsinosabb herceg

Hát, néztem meg *bocibb* szemekkel mint amilyenek amúgy is vannak nekem.

Az első példamondatban egy óvodai jelmezversenyről van szó; az általam kiemelt adat egy olyan felhőt jelöl, amely megjelenésében egy bárányra hasonlít; tudniillik ugyanolyan göndör, gyapjas, puha kinézete van, mint egy bárány szőrének, esetleg ugyanolyan szelíd és ártalmatlan (viharfelhőket nem szoktunk ezzel a jelzővel ellátni). Ha megnézzük a fősorolás többi tagját, láthatjuk, hogy jelzős szerkezetek, amelyeknek a jelzője felsőfokban áll. Ugyanez áll a kurzivált adatra is: ahogyan a „legfeketébb cica” a fekete cicák legjobb példánya, éppúgy a *legbárányabb felhő* a legjobb bárányfelhő; a kontextusból nem derül ki, hogy a kiterjesztett kategóriának mi a referenciális kerete, tehát hogy a prototipikusság csupán az adott jelmezversenyen részt vevő bárányfelhő-jelmezekre vonatkozik, vagy pedig a világ összes bárányfelhőjére – egyiket sem zárhatjuk ki.

A második példában a „bociszem” a kiinduló összetétel, a kiterjesztés alapja pedig a szem mérete, alakja, esetleg (itt) a tekintete vagy az általa kifejezett érzelem. Talán itt a legkézzelfoghatóbb az ad hoc kategória jelenléte: a *bocibb szem* olyan szemet jelöl, amely bizonyos tulajdonságaiban jobban egyezik egy valódi boci szemével, mint az átlag. Az, hogy az előtagot az utótagtól elválasztva fokozhatjuk, arra utal, hogy az előbbi tulajdonságok halmazának tekintjük, amelyek lehetnek erősebbek vagy gyengébbek.

5.1.2. Testi erő

Egy állat külső tulajdonságai nem korlátozódnak a megjelenésére – egyes fizikai tulajdonságok éppolyan könnyen megfigyelhetők, mint az alak. Ezek közül az egyik legszembetűnőbb az állat ereje, különösen, ha jelentős mértékben felül- vagy alulmúlja az emberét. Nézzünk először néhány példát az előbbire.

A *bika* lexéma egy olyan állatot jelöl, amelyik nem csupán méretében haladja meg az embert, de erejében is; ezt az erőt pedig külső megfigyelés alapján könnyen megtapasztalhatjuk. Kézenfekvő tehát, hogy a bika egy olyan kategória képviselőjévé válhat, amelynek lényege, hogy az átlagosnál jóval erősebb, illetve nagyobb teljesítőképességű dolgot jelöl. Két példa:

A 2048 bites RSA kulcspár, és a VOIP kapcsolatot titkosító 256 bites AES rejtjelezés feltörése a ma létező *legbikább* számítógépekkel sem lehetséges.

Lexus RC 350 F SPORT: Ennél agresszívebb és *bikább* már nem is lehetne

A fenti példák elektronikus eszközökre vonatkoznak; az erőnlétet előtérbe állító kategóriák céltartományára az esetek túlnyomó részében valamiféle gép, berendezés vagy bonyolultabb fölépítésű eszköz – méghozzá olyan, amelyet tipikusan a maskulinitással, illetve a férfias témákkal kötünk össze, tehát a szórakoztatást, kikapcsolódást szolgáló holmi (ellentétben például a háztartásban használt eszközökkel, pl. vasaló, porszívó). A fősorolt adatok is elektronikus berendezéseket, eszközöket jelölnek, de akad fegyverre vonatkozó is, illetve olyan, amelyben a berendezések metonimikus átvi-

tellet a berendezéseket tartalmazó helyiségre képeződnek le. Az alábbi két példa közül az első egy pisztolyt, a második egy konditermet ír le:

Próbáld ki a cci velocitort, vagy a stingert, annak nagyobb visszhangja van, és *bikább* is, és nem olyan gyatrán van rézzel bevonva mint a yellow jacket, és a mag nem forog körbe-körbe, és nem is lötyög a hüvelyben.

Nagyon *bika* terem nagyon erős gépekkel és magas színvonal mindenben!!!!

Kézenfekvő magyarázat ezekre az adatokra, hogy a *bika* nem csupán erős hímnemű állat, de a laikus megfigyelés szerint (bizonyos körülmények között) agresszív is; az agresszió és a nagy testi erő pedig olyan tulajdonságok, amelyeket hagyományosan a férfiakkal kötünk össze. Ennek ellenére akadnak más példák is, mint az alábbi mondatokban, amelyben a kiterjesztett kategória továbbra is az erősség, illetve a teljesítőképesség, pontosabban a hatóerő:

Kaptam egy *elég bika* gyógyszert, javulgotok rendszeren, de még mindig nem tudok normálisan felvenni a köhögések miatt.

Egyre *bikább* a forint! Örülhetnek a devizahitelesek

Ezekben a példákban az agresszió, tehát a viselkedési elem nincs előtérben – a gyógyszernek nincsenek tradicionálisan maskulin asszociációi, a gazdaság és a pénzügy pedig nem a kikapcsolódással, hanem a szellemi munkával van összefüggésben, ami nem agressziót, hanem ellenkezőleg, fegyelmet kíván meg az embertől.

A teljesítőképesség, testi erő mellett a viselkedés kategóriájába is besorolható a jelzőként alkalmazott *csődör*; amely az általam talált adatok alapján kizárólag a szexuális teljesítményre, illetve viselkedésre vonatkozik:

De nincs az a nő, aki, ha nekidurálja magát, ne tehetné impotenssé a *legcsődörebb* férfit is.

A *bikával* ellentétes tulajdonságot, gyengeséget fejez ki a *csirke*, amely a másik gyakori forrástartomány volt a testierő-alapú kiterjesztés csoportjában:

A nyáron rengeteg időm lesz és mivel *elég csirke* testem van kicsit ki akarom szállásítani.

néha a profiknak is be kell dobni egy-két *csirkébb* ellenfelet, hogy érezzék, volt értelme fejleszteniük a jártasságaikat

Míg az első példában maga az emberi test a céltartomány, ez kerül összevetésre a csirkével, addig a másodikban (amely egy számítógépes játékra vonatkozik) általában véve az ellenfél erejéről van szó, ami nem korlátozódik a testre. Az első mondatban a test külsejéről is szó van, hiszen a kinézet és a testi erő rendszerint összefügg egymással. Az első példa így az előző, formaalapú csoportba is besorolható.

5.1.3. Kor

Mindössze két adatot találtam rá; mindkét esetben az állat fiatalága volt a kiterjesztett kategória alapja:

Mit iszik a boci?

Ha még *nagyon boci*, akkor tejet...

Nagyon dühös voltam rá emiatt, mert azt gondoltam, hogy ez nem indok, mígnem rájöttem, hogy akkor még *nagyon-nagyon bárány* voltam.

Mind a *bárány*, mind a *boci* kölyökállatot jelölnek, így a *nagyon* fok-mérték határozóval való ellátottság arra utal, hogy a szóban forgó állat még igen fiatal. Az első példában a *nagyon boci* mintegy a 'boci' kategóriájának központi példánya, amennyiben a kategória fő jellemzőjeként ebben az esetben a fiatalságot tesszük meg. A második példában ezenkívül még egy másik konceptuális metafora is jelen van, tudniillik a *bárány* itt nem egyszerűen fiatal állatot, hanem tapasztalatlan embert jelöl.

5.1.4. Íz/állag

Sajátos csoport, amelyben nem az élő állat, hanem az állati termék bizonyos jellemzői képezik a kiterjesztett kategória alapját. Ahogyan a korábban említett *bociszem*, illetve *bárányfelhő* esetében is, itt is számolhatunk az összetett szavak (*kecskesajt*, *tyúkhús*) hatásával, noha csak közvetetten. Mivel ezek birtokos jelzős szerkezetek, így elősegíthetik az előtagok konverzióját.

Az általam vizsgált anyagban összesen hét ilyen adatot találtam. Ezek közül négy esetben az íz az állat húsának ízét jelölte, mint az alábbi két mondatban:

Én Csirkeszendvics szerű izre számítottam, de teljesen más, kicsit *csirkébb*, erősebb az íze, persze ne gondoljunk KFC-s magasságokra.

Amúgy pörkölnél elveszíti azt a *nagyon tyúk* ízét?

Akad azonban példa egyéb állati eredetű termékekre is:

Én azt vettem észre, hogy az alpesi fajta, bár lényegesen többet tejel, a tejét nem szereti annyira a „kontroll csoportom” – *kecskébb* ízű –, mint az állomány zömét kitevő magyar parlagi „fajta” azonos táplálék mellett.

úgy éreztem, hogy egy boci szappan nem lenne *eléggé boci* marhafaggyú nélkül – rendkívül jó állagot, keménységet eredményezett a használata.

Érdeemes megfigyelnünk a második mondat helyesírását: azt vehetjük észre, hogy a „boci szappan” különírva szerepel, ami eltér a standardtól, és azt jelzi, hogy az előtag kevésbé szorosan kapcsolódik az utótaghoz, mintegy jelzőként járul hozzá (hiszen a jelző-főnév szerkezetet különírjuk). Ezt akár a konverzió sajátos esetének is tekinthetjük.

5.2. Belső tulajdonságok

Ahogyan a külső tulajdonságok esetében is, itt is bizonyos laikus megfigyelések, hiedelmek, az egyes állatokhoz hagyományosan társított tulajdonságok képezték a kiterjesztések alapját. Nézzük, melyek ezek.

5.2.1. Értelmi képességek

Az értelmi képességeken alapuló metaforák, legalábbis ami a háziállatokat mint forrástartományt illeti, mindig az emberhez való negatív viszonyulásban jelennek meg; tehát a skála alsó felét reprezentálják. A kiterjesztett kategória így minden esetben a TUDATLAN ÉLŐLÉNY lesz; ez azonban nem jelenti, hogy a csoport teljesen egységes lenne.

Az egyik tipikusnak tűnő példa, a *tyúk* buta, ostoba embert jelent. (Az esetleges nemi alapú megkülönböztetést a megfelelő kontextus, illetve az adatok hiánya miatt ezúttal nem tudtam megfelelően fölterképezni.) Érdekes módon ez a metafora csak nagyon ritkán, alig néhány esetben képezte konverzió alapját – még az is előfordulhat, hogy a testi tulajdonságok, a testi gyengeség kifejezésében játszott szerepe miatt. Az alábbi mondatban rész-egész metonimiába ágyazva láthatjuk:

Ne hari, *nagyon tyúk* az agyam!!!

A *tyúkkal* ellentétben a *liba* egy (főntebb már idézett) kivétellel minden esetben szellemi tulajdonságot hozott előtérbe mint jelentéselemet, méghozzá a (fiatalságból eredő) tapasztalatlanságot, tudatlanságot, esetenként éretlen viselkedést – ennek az lehet a magyarázata, hogy míg a *tyúk* öreg állatot, a *liba* fiatal ludat jelent. Azt is érdemes megfigyelni, hogy itt már egyértelműen nőkről van szó:

A *leglibább* szőke nőket jellemző naivitás kell ahhoz, hogy valaki bevegye, az Orbán-kormány nyaloncai által megszállt közszerződésű televízió híradóját „kibaszottnak” minősítő Szebeni Istvánt és „bűntársait” nem politikai okok miatt baszták ki munkahelyükről

Nincs az a műkörmű, műhajú, szilikoncsecsű, tetovált szemöldökű, rinocéroszra szólári-umozott plázacica akinél ne tudnék *libább* lenni ha rámjön a dilihopp!

A fiatal állatok közül egyetlen másakra találtam még adatot, méghozzá a *bocira*. Itt alighanem hapax-ról lehet szó, ám így sem lehet kizárni, hogy a *liba* analógiájára az állat fiatalsága, tapasztalatlansága jelöli a tudatlanságot. A másik lehetőség, hogy a tehén mint a közhiedelem szerint nem túlságosan értelmes, bamba, békés állat egyszerűen a butaságot jelképezi:

Ez a teszt *elég boci* ötlet.

Érdekes csoport még a *birka*, amely jelenthet egyszerűen buta embert is, rendszerint azonban csoportokra vonatkozik, mint az alábbi két példában:

Mert sajnos ismét meg kell állapítanom, *nagyon birka* nép vagyunk

A magyar a világ *legbirkább* népe

A „birka nép” nem egyszerűen ostoba személyek gyülekezetét jelenti (bár értelemszerűen ez is benne van), hanem a nyájszellemet, a könnyen terelhetőséget, engedelmességet is behozza mint jelentéselemet. Érdemes megjegyezni, hogy a „birka nép”, „birka nemzet” stb. kifejezéseket kivétel nélkül mindig a magyarsággal kapcsolatban említi a beszélő, így az egyfajta állandó jelzővé alakul.

5.2.2. Viselkedés

Ebbe a csoportba azok az adatok tartoznak, amelyeknél a kiterjesztett kategória alapját az állat viselkedése, illetve a viselkedéshez társított, abból kikövetkeztetett (emberi vagy az emberhez hasonló) érzések vagy lelki tulajdonságok jelentik. Az értelmi képességektől eltérően ez igen változatos csoport volt, az agressziótól a féltékenységen át a lustaságig mindenféle viselkedési forma szerepelt benne. Kezdjük az egyik legtipikusabb példával, a laikus elképzelések szerint gyáva nyúllal:

En valszeg *nagyon nyul* lettem volna, es nem merem megtenni.

nem vagyok egy könnyű préda, sosem voltam az, SŐT! De ha bejöttem valakinek, még a *legnyulabb* is jelzett, így vagy úgy, de igen...

A gyáva vagy féltékenny személyt jelentő *nyúllal* ellentétben a *kakas* harcias, könnyen ingerelhető személyre, méghozzá minden esetben férfira vonatkozik:

Hetykébb és *kakasabb* volt ő annál, hogy konyhai munkára fogják.

Én egyébként *nagyon kakas* tudok lenni, ha valami az elveimbe ütközik, gondolkodás nélkül nekimegyek alfakakasoknak.

Figyeljük meg, hogy a második mondatban a konverzió mellett a *kakas* egyszerű lexikai metaforaként is megjelenik: az *alfakakasok* főnév olyan férfiakat jelöl, akik egy bizonyos hierarchia csúcán

(kvázi a szemétdomb tetején) állnak. Azt is érdemes megfigyelni, hogy a *bikához* hasonlóan a *kakas* is kizárólag férfiakra vonatkozik, ami értelemszerűen azzal viselkedéséről, hogy mindkettő hím állat, ám az agresszív viselkedés mint maskulin vonás is közrejátszhat.

A szokásokat is a viselkedés kategóriájába soroltam, mint azt az alábbi két példa szemlélteti:

Aludj, aludj és még többet aludj. Minél többet alszol, annál *macskább* vagy.

Igazi kis nőci, tele érzelmekkel... és persze akarattal, önfejűséggel. Sokkal keményebb, mint a bátyjai. Ám sokkal *cicább*, érzelmesebb.

Érdeemes összevetni a *macska* és a *cica* használatát. A *cica*, mint a *macska* becéző változata, vonatkozhat a kölyökállatra, illetve – ritkábban – a *kandúrral* szemben a nőstényre is. Az első mondatban a konverzió átesett *macska* egyszerűen egy megfigyelést tartalmaz az állat viselkedéséről, emellett pedig nem emberre, hanem ugyanarra az állatra vonatkozik; azaz itt a macska prototipikus viselkedéséről van szó; a SOKAT ALVÓ ÁLLAT központi példánya a macska, méghozzá olyannyira, hogy amelyik macska többet alszik, az középpontibb helyet foglal el a többi macskához képest.

Ettől eltérően a *cica* a második mondatban emberre vonatkozik, méghozzá egy kislányra, tehát egyfelől gyerekre, másfelől nőnemű lényre; azaz mindkét fő vonás jelen van, amelyik a cicát a macskához képest jeltebbé teszi. Az érzelmesség alighanem azzal hozható összefüggésbe, hogy az érzelmek kinyilvánítását általában véve nőies vonásként kezelik.

A kinézetalapú csoportban már szóba hozott összetett szavas kifejezésekre (ti. amelyekben az előtag van fokozva) itt is akadt példa, méghozzá az alábbiak:

mivel János herceg legkedvesebb embere a nyúlnál is *nyulabb* szívű, azonnal az érsek elé veti magát, és elmond mindent, János hercegre hártva a felelősséget, hiszen ő csak parancsot teljesített

Mauer Gábor a maga testes, és enyhén túlsúlyos száztizenöt kilós ártatlansága mellett a világ talán *legbárányabb* lelkületű embere volt.

A *nyúlsvívű* és a *báránylelkületű*, éppúgy, mint a korábbi példákban a *bárányfelhő* vagy a *bociszem*, úgy megy keresztül a konverzió, hogy a birtokos jelzőként szolgáló előtagot fokozzuk. Amint már említettem, ez azt jelzi, hogy az előtagot tulajdonságok olyan halmazának tekintjük, amelyek közül egyesek lehetnek erősebbek vagy gyengébbek; ez alátámasztja a relevanciaelmélet és az ad hoc kategóriák elméletének a kapcsolódását.

5.3. Általános (központi példányok)

Ebbe a kategóriába azokat az előfordulásokat soroltam, amelyek esetében nem lehetett eldönteni, hogy a forrástartományul szolgáló állat fogalmának jelentésszerkezetéből mely elemek kerültek előtérbe. Ezekben az esetekben megfigyelésem szerint a céltartományt a forrástartományt alkotó állat kategóriájának legjobb példányával általában véve hasonlították össze; azaz – Kiefer állításával ellentétben – az entitások entitásságát mérték össze. A kiterjesztett kategória alapja így nem egy bizonyos tulajdonság, hanem a prototípus.

Kérdés persze, hogy ebben az esetben beszélhetünk-e ad hoc kategóriáról vagy egyáltalán metaforáról, hiszen a forrás- és a céltartomány ugyanaz – maga az állat –, a kiterjesztés pedig nem rész-egész metonímia révén történik, azaz nem egy jelentéselem válik a kiterjesztett kategória alapjává. Nézzünk egy példát:

Nagyon örülök, hogy jól van a cica! Még egy kis lábadozás és *cicább* lesz, mint új korában.

Hogyan határozhatnánk meg a fenti esetben a *cicább* jelentését? Véleményem szerint annál pontosabban nem, mint hogy „macskára jobban emlékeztető”. (Léteznek nem prototipikus macskák, pl. a sziámi, amelyet a viselkedése alapján sokszor a kutyához hasonlítanak.) Noha a fenti példában egy macskát ért balesetről van szó, a kontextus alapján nem egyértelmű, hogy a kiterjesztés alapja az állat külseje, viselkedése vagy más egyéb; általában véve arról van szó, hogy egy egészséges – tehát prototipikus – macskához mennyire hasonlít a szóban forgó állat.

Az alábbi mondatban a hierarchia alapján beszélhetünk legjobb példányról – nem tudni, hogy a főkacsa azért lett főnök, mivel kacsább társainál, vagy éppen fordítva.

– Ez kérem türhetetlen, ez nem a Jurassic park –, mondta a főkacsa, aki *kacsább* volt, mint a többi.

Végül pedig egy érdekes példa:

Vizsgálatokból tudjuk, hogy a kisgyerek számára a piros, sárga, netán a zöld vagy éppen a kék ló *lovabb* ló, mint az almásderes, a pej, a fekete vagy a fehér.

Fölmerülhet a kérdés, hogy a *lovabb* ló mitől lesz „lovabb” egy gyerek képzeletében. Itt természetesen gondolhatnánk az állat viselkedésére, a hozzá általában társított tulajdonságokra, laikus elképzelésekre; a szövegkörnyezetből azonban nem derül ki, hogy pontosan mely tulajdonság kerül kiemelt helyzetbe; sőt, alighanem arról van szó, hogy ilyen kiemelt helyzet ebben az esetben nincs – tehát a ló egésze kerül megmérettetésre.

6. Összefoglalás

Dolgozatomban a magyar nyelvben előforduló főnév > melléknév konverziót vizsgáltam háziállatmegnevezéseken; a vizsgálat elméleti alapját az ad hoc kategóriák elmélete, illetve a relevanciaelmélet képezte. Hipotézisem, amely szerint a kiterjesztés nem automatikus, és nem mindig azonos jelentéselemből kiindulva megy végbe, az előzetes anyaggyűjtés alapján igazolódott: több olyan főnevet (pl. *boci, liba, tyúk*) is találtam, amelyeknél a kiterjesztett kategória alapjául más-más esetben más-más jelentéselem (alak, testi erő, viselkedés stb.) szolgált.

Ennek ellenére akadtak olyan főnevek is, amelyeknél megállapíthatók bizonyos tendenciák. Ilyen volt például a *bika*, amely minden esetben nagy testi erejű, járulékosan pedig agresszív entitást jelölt, a *kakas*, amely rendszerint erőszakos, harcias viselkedésű férfira vonatkozott, vagy a *tehen*, amelynek jelentése szinte mindig ’kövér, elhízott nő’ volt.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ez a kutatás csak előzetes fölmérés volt egy nagyon szűk csoporton, így a magyar nyelvi konverzióra nézve nem szabad általános következtetéseket levonnunk. Noha az ad hoc kategóriák elmélete működőképes, volt olyan csoport, a prototípusokat összehasonlító kategória, amelynél akár még a metafora megléte is megkérdőjelezhető. Eredeti föltevésemet így egylegőre a következőképpen módosítom: az ad hoc kategóriák elmélete és különösen a relevanciaelmélet a kognitív metaforaelmélet olyan továbbviteleként értelmezhető, amelyek alkalmasak a konverzió egyes típusainak a vizsgálatára, de nem minden esetben van magyarázóértékük. Hogy milyen egyéb magyarázatok lehetségesek, azt további, kvantitatív vizsgálatok során tudom majd kideríteni.

SZAKIRODALOM

- D. Máta Mária 2004. A szófajváltás a magyarban. *Magyar Nyelv* 108: 43–51.
 D. Máta Mária 2005. A szófaj történet történeti problematikája. *Magyar Nyelvőr* 129: 495–509.
 Dirven, René 1999. Conversion as a conceptual metonymy of event schemata. In: Klaus-Uwe Panther – Günter Radden (eds.): *Metonymy in Language and Thought*. John Benjamins, Amsterdam, 273–87.

- Glucksberg, Sam – Keysar, Boaz 1993. How metaphors work. In: Andrew Ortony (ed.): *Metaphor and Thought*. Second Edition. Cambridge University Press, New York, 401–24.
- Högnadóttir, Ingunn 2010. *Role of Metonymy in Unmarked Change of Word Category*. Unpublished manuscript.
- Kiefer Ferenc 2005. Types of conversion in Hungarian. In: Laurie Bauer – Salvador Valesa (eds.): *Approaches to Conversion / Zero-Derivation*. Münster, Waxmann, 51–66.
- Kövecses, Zoltán – Radden, Günter 1998. Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive linguistics* 9/1: 37–77.
- Kövecses Zoltán 2005a. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Budapest.
- Kövecses, Zoltán 2005b. *Metaphor: Universality and Variation*. Cambridge University Press, New York.
- Kövecses Zoltán 2009. Versengő metaforaelméletek? Ez a sebész egy hentes. *Magyar Nyelv* 113: 271–80.
- Kuczok, Marcin 2011. *The interaction of metaphor and metonymy in noun-to-verb conversion*. University of Silesia. Unpublished manuscript.
- Schönefeld, Doris 2005. Zero-derivation – functional change – metonymy. In: Laurie Bauer – Salvador Valesa (eds.): *Approaches to Conversion / Zero-Derivation*. Münster, Waxmann.
- Sólyom Réka 2013. „Ez király! Lájkold!”: Neologizmusok külföldiek magyarnyelv-tanulásában. *THL2*: 66–74.
- Sperber – Wilson 2008. A deflationary theory of metaphor. In: Raymond W. Gibbs (ed.): *The Handbook of Metaphor*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Talmy, Leonard. 1999. The windowing of attention in language. In: Shibatani, Masayoshi – Sandra A. Thompson (eds.): *Grammatical Construction: Their Form and Meaning*. Oxford University Press, Oxford, 235–87.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics – Volume I*. MIT Press, Cambridge, 257–309.
- Tendahl, Markus – Gibbs, Raymond W. 2008. Complementary perspectives on metaphor: Cognitive linguistics and relevance theory. *Journal of Pragmatics* 40: 1823–64.
- Ungerer, Friedrich 2007. Word-Formation. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 650–75.

Evellei Kata
doktorhallgató
ELTE BTK

SUMMARY

Evellei, Kata

Noun-adjective conversion in Hungarian names of domestic animals

The paper investigates the conversion of nouns into adjectives in Hungarian, in a cognitive linguistics framework. It explains the phenomenon of conversion in a functional perspective, with the help of metaphor and metonymy, with special emphasis on semantic focus, relevance theory, and the theory of ad hoc categories. In this approach, the adjectivization of nouns is, in most cases, a process that turns a lexeme into a metonymic representative of an extended category, that is, it comes to denote (bundles of) properties that are characteristic of both the source domain and the target domain. The study is based on a corpus of Hungarian names of domestic animals; one of the reasons is that animal names are rather suggestive examples of how certain characteristic features (like weakness, force, or stupidity) are attributed to given concepts or categories. The data are organised into extension sets illustrating when and how metaphoric and metonymic extension may serve as a basis of conversion.

Keywords: conversion, metaphor, metonymy, adjectivization